

SERAMİK BULGULARIN IŞIĞINDA NAHÇIVANIN ORTA VE SON TUNÇ ÇAĞI KÜLTÜRÜ

Toğrul HALILOV*

Özet

Seramikçilik-kilin özel biçime düşürülmesi ve özel pişirilmesi ile bağlı olan meslek, sanat dalıdır. Seramik eşya boyutu, biçimi, üzerindeki desenler, hazırlandığı malzeme ve hazırlanma teknolojisine göre birbirinden farklıdır. Seramikçilik Nahçıvan`ın en eski sanat alanıdır. Azerbaycan arkeolojisinde özel bir yer tutan güncel konulardan biri Nahçıvan`ın Orta ve Son Tunç çağı seramikçilik sanatını araştırmaktır. Konu şimdiye kadar sistematik biçimde araştırılmadığından tarafımızdan incelenmiştir. Araştırma sırasında Nahçıvan`ın Orta ve Son Tunç çağı yerleşimlerden bulunmuş seramikçilik sanatıyla ilgili arkeolojik bulgulardan bahs edilmiştir. Onların biçimi, özellikleri, yapım teknolojisi, süsleme özellikleri ve diğer konular incelenmiştir. Konuyla ilgili yapılan bilimsel araştırma sırasında Nahçıvan`ın Erken ve Orta Tunç çağı seramikleri üzerindeki desenlerin iki gruba bölündüyü belirlenmiştir. Süslemede kullanılan desenlerin bir grubu yerel özellik taşıyor. Bir grup desenler geniş yayılmıştır. Azerbaycan`la yanısıra dünyanın çeşitli topraklarında benzerleri yaygındır. Onlar insanların dini-ideoloji görüşlerini yansıtmakla yanısıra simge, damga gibi kullanılmıştır. Süslemede yerel desenlerle yanısıra, diğer kültürlerle benzer özelliklerin bulunması farklı bölge insanların dini-ideoloji görüşlerinde, maddi ve manevi kültürlerinde benzerliğin olduğunu kanıtıyor. Damga, simge gibi kullanılan desenlerin daha çok prototürk kültürünün yaygın olduğu toprakları kapsamı Nahçıvan bölgesinin tarihen türk toprağı olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar keilimler: Nahçıvan, Tunç çağı, seramikçilik.

** Doç., Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Nahçıvan-Azerbaycan, ORCID: 0000-0002-3703-8315, x.toqrul @ gmail.com.

CERAMIC PRODUCTS BASED ON THE CULTURE OF THE EARLY BRONZE AND MEDIUM BRONZE AGE IN NAKHCHIVAN

ABSTRACT

Pottery is a profession, art branch in the form of special clay and special cooking. The ceramic article differs in size, shape, patterns on it, preparation material and preparation technique Pottery is Nakhchivan's oldest art space. One of the contemporary issues holding a special place in the Azerbaijani archeology is to investigate the art of ceramics of the Early Bronze and Medium Bronze Age Nakhchivan. Since the subject has not yet been systematically researched, it has been examined by us. During the research, archaeological finds related to the art of ceramics found in the Early Bronze and Medium Bronze Age of Nakhchivan were mentioned. Their form, characteristics, construction technology, ornamentation characteristics and other subjects are examined. During the scientific research on the subject, the patterns on the Early Bronze and Medium Bronze Age ceramics of Nakhchivan were divided into two groups. A group of patterns used in decorate is a local property. A group of patterns spread widely. Along with Azerbaijan, similarities spread in various lands of the world. They are used as symbols and stamps besides reflecting people's religious-ideological views. In addition to the decorated local patterns, similar features to other cultures prove that the different region is similar in people's religious-ideological views, in material and maniac cultures. The stamp is to prove that the patterns used in the symbolic style are mostly Turkish land of the Nakhchivan region covered by the lands where the prototypical culture is spreading.

Keywords: Nakhchivan, bronze age, ceramics.

GİRİŞ

Seramik, seramikçi k Bilimesinin kökenini Yunan dilinde "yanık ve yanmış madde" anlamına gelen keramikos oluşturur (MEGEP, 2008: 3). Nahçivanda Tunç çağında seramikçilik gelişerek ev sanatı dışına çıkmış, uzmanlaşmış üretim alanına dönüşmüştür. Seramikçiliğin gelişimiyle ilgili olarak mamüllerin yapılmasında, pişirilmesinde, desenlenmesinde farklılıklar sergilenmiştir. Onlar Neolitik ve Kalkolitik çağlarında yapılmış seramikçi ürünlerinden morfolojik ve tipolojik özelliğine ornamentlerine (desenlemesine), yapıma teknolojisine, kalitesine ve diğer belirtilerine göre farklılık oluşturuyor. Seramikçiler tarafından kilden mamüllerin yapımında elle yanısıra çömlekçi çarkı, onları pişirmek için fırınlar kullanılmıştır. İlk fırınları yapılan kadar seramikçi ürünlerini pişirmek için ilkel teknik yöntemler kullanmışlardır. En eski, ilkel pişirilme teknik yöntemleri seramikçi ürünlerinin açık yerde veya çukurda pişirmesidir. Her iki teknik yöntem eski çağda dünyada yaygın olmuştur. Seramikçi fırınları sonradan yapılmıştır. Tüm yöntemlerin uygulanmasında gerekli temel malzeme çok miktarda

odun oluşturmuştur. Neolitik çağının basit ve kaba kaplarından farklı olarak Kalkolitik dönemde daha az görülmektedir. Yeni üretim teknolojisi ve ambalaj türleri benimsenilmiştir. Kapların kalitesini artırmak için yeni teknik yöntemler kullanarak Orta ve Son Tunç çağında çok sayıda biçmiş toprak mamulleri (kil kablur, hayvan figürleri v.b.) yapmışlardır.

ORTA TUNÇ ÇAĞININ BULĞULARI

Nahçıvan`in Orta Tunç çağı yerleşimlerinden seramikçilik sanatıyla ilgili kil kablur, insan figuru bulunmuştur. Kil kablur kilin rengine, yapısına ve süsleme tekniğine göre birbirinden farklı iki ana gruba ayrılıyorlar. Birinci gruba pembe renkli boyalı kablur içerir. Bu tür kil kablurın üretimi ve yayılması Azerbaycan arkeolojisinde "Boyalı kablur kültürü" adı ile tanınır. "Boyalı kablur kültürü" Nahçıvanın yanı sıra Urimiya havzası ve Doğu Anadolu'da da yaygındır. Son dönemlerde II Kültepe yerleşiminde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında oradan bulunmuş seramik imalathanesi ve çok sayıda seramik fırınları, içerisi boya ile dolu kil kablur Orta Tunc çağında II Kültepe yerleşiminin Nahçıvan`ın önemli seramikçilik merkezlerinden biri olduğunu kanıtıyor (Aliyev, 1991: 38; Aliyev, Mammedov, 2010: 130). Azerbaycan'ın diğer topraklarında boyalı kablur Nahçıvandaki gibi fazla değildir. Araştırmacı Veli Aliyev II Kültepenin stratigrafyasına göre "Boyalı kablur kültürü"nü Orta Tunç çağından Erken Demir çağına kibi dört dönemi kapsadığını söylemiştir (Aliyev, 1977: 43-89). Bu kültüre aid I Kültepe, II Kültepe, Şahtahtı, Nehecir, Yaycı, Çalhanqala vb. arkeolojik yapılarından bulunmuş kablurın bir grubunun benzerleri Göytepenin D ve C (Brown, 1951: 21), Haftavantepenin V, VI (Edwards, 1981: 189), Dingetepenin IV (Hamilin, 1977: 126) kültürel tabakasında tesbit olunmuştur.

İkinci grub seramikler, basit, boyasız yapılmış, çizme, çertme teknik yöntemleriyle çeşitli desenlerle süslenmiştir (tab I, 3, 4). Geometrik desenler üçgen, aç, daire, dalgalı, düz çizgiler ve diğer resimlerden oluşur. Diğer süsler kibi onların da bir grubu başka yerlerden bulunan seramiklerin üzerindeki resimlerle benzerlik oluşturuyor. Bu süsler bitişik üçbucaqların romblarla birlikte çekildiği, sadece noktalardan, dalgalı, kövsvarı çizgilerden oluşan, esasları yukarıya veya aşağıya doğru yönelik açılardan, tek veya bitişik üçgenler, romb, aç, dikey, ve yatay çizgilerin, dalgalı ve kavis (yarıdairesel) çizgi kombinasyonundan, dalalı çizgi ile birlikte açların kombinasyonundan, dairelerden ve diğer desenlerden ibaret olmak üzere basit ve bileşik kompozisyonunda çekilmiştir. Diğer desenlerle karşılaştırıldığında bitişik üçgen ve romblarla naxışlanma motifi Kafkasya boyalı kablurı üzerinde geniş yayılmıştır. Erken Tunç çağından farklı olarak Orta Son Tunç çağında zoomorf desenler, hayvan resimleri daha çok yaygındır.

Onlar genellikle boyalı kapların üzerinde çekilmiştir. Kuş resimli seramikler Tunc çağı yerleşimlerinde yeterince bulunmuştur. Yayı, Qızılburun, I Kültepe, II Kültepe, Şahtahtı vb. yerleşimlerinden bulunmuş Orta Tunç çağı boyalı kil kapların üzerindeki kuş resimleri basit ve bileşik kompozisyonunda çekilmiştir. Bu resimlerin bazılarının benzerleri Kızılburun (Aliyev, 1977, tab. 6, 2), Göytepe (Kuşnaryeva, Markovi, 1994: 130) vb. yerleşimlerinde bulunmuştur. Onlar seramikçilerin sanatkarlık yeteneğiyle yanısıra dini-ideolojik görüşümleri, düşünce tarzı vb. bağlılık oluşturmaktadır (tab. VI). Nehecir (Seyidov, Bahşeliyev, 2002: 68), II Kültepe (Aliyev, 1991: 53) vb. arkeolojik yerleşimlerden bulunmuş basit, boyasız, çizme, çertme teknik yöntemleriyle süslü seramikler Nahçıvanla yanısır Mil-Karabağ, Talış-Muğan, Kobustan ve Kuzey Doğu Azerbaycanda da yaygındır.

İnsan Figürü Kızılburun yerleşiminden bulunmuştur. Yüksekliği 20 cm olan bu figürün yüzü yassı, baş ve vücut üyeleri çok orantılı biçimde, elbiseli, çekmeli ve şapkalı yapılmıştır. İnsanın sol eli kemerinin üzerine koyulmuştur. Figürün şapkası ve bacakları kırmızı, kıyafeti beyaz renkli yapılmıştır. Vücudu ince çizgilerle siyah ve kahverengi renkle boyanmıştır. Onun üzerindeki libas pelerin tarzındadır. Kızılburun yerleşiminden bulunmuş çömleklerden birinin üzerinden de bu tip resim görülmüktedir. Kızılburun yerleşiminden bulunmuş bu figür İran'dan bulunan erkek figürü gibi elbiseli yapılmasına rağmen bazı farklılıklar göstermektedir. Kızılburun erkek figürünün İran'dan bulunmuş figürden eski olduğu söylenilmektedir (Aliyev, 1977, 62).

(Aliyev, 1977)

Tablo III. İnsan figürü.

SON TUNÇ ÇAĞININ BULĞULARI

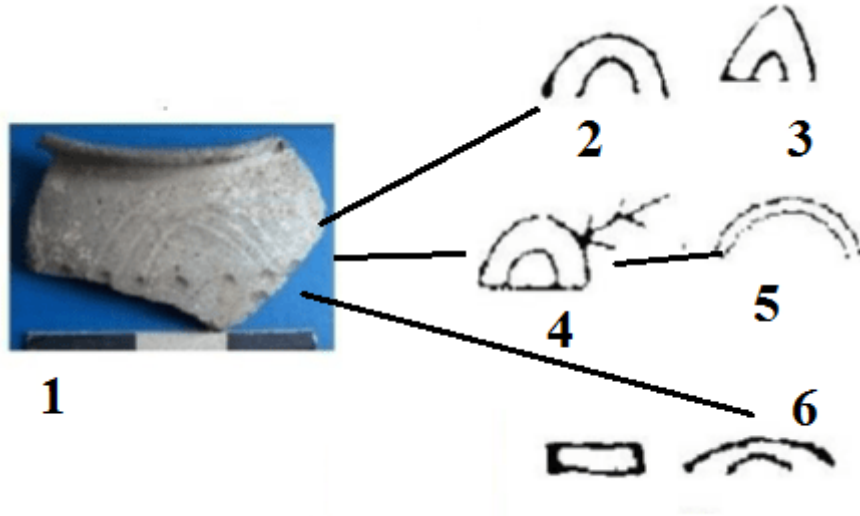
Nahçivan seramikçileri tarafından Orta Tunç çağında olduğu gibi Son Tunç çağında da kil kaplar çok sayıda yapılmıştır. Onlar kil kaplar boyasız ve boyalıdırlar. Son Tunç çağı yerleşimlerinden boya bezemeli seramiklerin bulunması “Boyalı Kaplar” kültürünün Son Tunç-Erken Demir çağınadek devam ettiğini kanıtlıyor. Son Tunççağının boya bezemeli seramikleri Doğu Anadolu’da olduğu gibi (Çilingiroglu, 1990: 170; Çilingiroglu 1990: 25-44) polikrom (çok boyalı) boyalı olmuştur. Beyaz boyalı kaplar da bu çağa ait yerleşimlerden (I Kültepe ve Qazhan) bulunmuştur. Merkezi Avrupa ve Küçük Asya’dan Çin’e kadar geniş bir alanda yayılmış bu tür seramikler, konnellyur desenli seramikler gibi Hocalı-Gedebey kültüründe yaygındır. Bu nedenle bu türlü seramiklerin Hocalı-Gedebey kültürünü yaradan aşiretlerle karşılıklı ekonomok-kültürel ilişkiler sırasında Nahçıvana getirildiğini ihtimal etmek olasıdır. Nahçıvan’daki Son Tunç çağı yerleşimlerinden bulunmuş çanak, çömlek tipli kaplarla yanısıra çaydanlıklarda da Hocalı-Gedebey kültürüne ait özellikler (yuvarlak kabartmalar) var. Çaydanlık türü kaplarda, Hocalı-Gedebey kültürü için karakteristik olan yuvarlak kabartmalarla desenlenmiş kil kaplarda boya bezemenin uygulanması eski bir geleneğe dayandığını göstermektedir. Nahçıvan’daki arkeolojik yerleşimlerde bulunmuş boyalı kaplarda Doğu Anadolu, Hocalı-Gedebey kültürüne ait süslerin olması bu kültürler arasında etkileşimin olduğunu, bunları üreten aşiretlerin köken olarak aynı olduğunu göstermektedir.

Orta Tunç çağında olduğu gibi Son Tunç çağının kil kapları üzerinde de geometrik desenler yaygındır. Antropomorfik ve zoomorf süsler gibi geometrik desenlerin da belirli mantığa dayanarak ve geniş alanda yaygın olduğunu görürüz. Düşüncelerimizi kanıtlamak için için kaynaklara baktığımızda Tripolye kültürü ile yanısıra (M.Ö. VII -VI binyıllar), Gamikaya, Göyçe gölü, Kazakistan, Altay (Okladnikov, v.b, 1981: tab. 77, 2; 93, 6), Sibiry (Okladnikova, 1981: 11) kayaüstü petrogliflerinde bu tür resimlerin olduğunu görürüz. Romb ve acı desenlerinin nesil artışını, yaşam ve dünya ağacını sembolize etmesiyle ilgili yeterli bilgiler var (Mifi narrodov mira , 1991: 88). Açık biçimli işaretleri Çin herogliflerinde çok sayıda görmek olasıdır (Fahredden, 2010: 149). Kırık ve çapraz çizgilerin yağmurun, karın yağmasının sembolü olması hakkında da bilgiler vardı. Bazı araştırmalar çapraz çizgilerin akar suyu, dağların sıralı biçimde dizildiğini sembolize ettiğini söylemişler (Avşarova, 2014: 88). Kaynaklarda tek dalgalı çizgilerden oluşan ornamentin damga adının "yılan", çift çekilmiş dalgalı çizginin damga adının "ayak", "dayak" olması hakkında bilgiler vardır (Qurbanov, 2014: 247). "Şecereyi-Terakime" eserinde bu ornamentin damga adının "ılan" olduğu ve Ayhan oğuzlarının Yaparlı

boyunun simgesi olması (Ebulqazi, 2002: 101), Orhun-Yenisey alfabelerinde cingiltili "d" samitini bildirmesi kaydedilmiştir (Recebli, 2009: 33; Tekin, 2008: 85). Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde su ile ilgili yeterli efsane ve rivayetlerin olması dalgalı çizgilerin "su deseni"ni temsil etmesiyle mantıksal açıdan bağlantılı oluşturur.

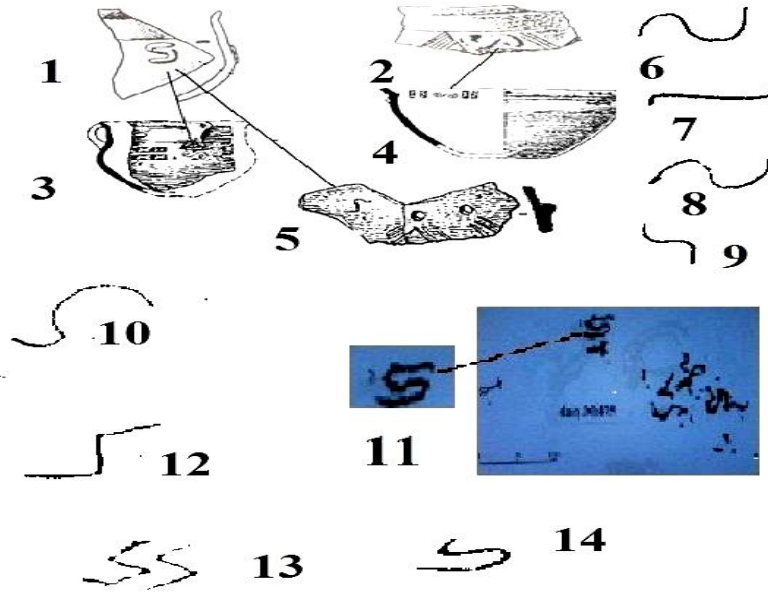
Nahçıvan'ın Orta ve Son Tunç çağı seramik ürünleri üzerinde çekilmiş ilginç desenlerden bir kısmı yarım konsentrik resimler oluşturur (tab. IV). Çalhankale, Karaçuk, Şahtahtı (Bahşaliyev, 2004: 106, şekil 16, 3-7), İliklikaya yerleşimlerinden bu tip arkeoloji bulguları bulunmuştur. Bu resmin yayılım alanı ve anlamı konusunda araştırma yaparken onun en eski örneklerinin Sümer, Elam işaretlerinde (piktoqramlarında), Tripolye kültüründe (M.Ö. VII -VI binyıllar) (Qurbanov, 2014: 67), Bulgaristan'daki kayaüstü tasvirler arasında (Yengi, Tuncay, 2013: 77) olduğunu görürüz. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-Lugat-it Türk" eserinde oğuzların karabölükler, çuvaldarlar (Halilov, 2009: 20, 21; Kâşgarlı, 2011: 55, 66) boylarının damğaları bu şekilde verilmiştir. Üçgen Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramikleri üzerinde en yaygın geometrik desendir. Onlar tek ve birbirine bitişik biçimde çekilmiştir. A.A.Vayman üçgen deseninin Sümer kültüründe kadın sembolü olduğunu (Eneolit SSSR, 1982: 60), A.Bullinq zikzaklar gibi onun da dağları sembolize ettiğini belirtmişlerdir (Yeviskov, 1988: 16). Kaynaklarda birbirine bitişik iki üçgenin sağlığı, ucu yukarı ve aşağı olan iki üçgenin kadını, suyu, yeraltı dünyayı, hükümdarlığı, erkeği, odu, ilahi güçleri, birbirine geçen üçgenlerin ilahi kuvveti, ateşle suyun birleşmesini sembolize etmeyi hakkında bilgiler var (Mifi narrodov mira, 1991: 272-273). Güney Kafkasyadaki arkeoloji yerleşimlerden bulunan üzerinde üçgenler çekilmiş seramikleri B.Kuftin Ortadoğu boyalı seramiğinin lokal seçeneği adlandırmıştır (Kuftin, 1941: 136). Bu tip ornamentli boyalı seramikler Boğazköyden bulunan Hitit kültürüne ait seramiklerin üzerinde de bulunmaktadır (Zaxarov, 1927: 147). Üçgen ornamentleri Humay Ananı simgeleyen sembollerden biri olarak Türk mitolojik tesevvüründe geniş yer tutuyor (Qurbanov, 2014: 161). Halıcılıkta bu desen "elibeline", "nazarlık" anlamır. Bir-birine bitişik biçimde çekilmiş üçgen resimleri prototürk kültürünün yaygın olduğu topraklarda çok sayıda bulunmuştur. Gemikaya (Bahşaliyev, 2002: resim 34; Müseyibli, 2004: 248, 191; Aliyev, 1992: 12-18), Göyçe gölü (Qurbanov, 2014: 67) petrogliflerinde, II Kültepe, Kızıllıburun (Bahşaliyev, 2004: 118, şekil. 28, 3, 10), Erzurum, İran seramiklerinde, Şumer, Elam işaretinde (Eilimirzeyevv, 2011: 189), Tripolye kültüründe (Qurbanov, 2014: 67), Orhun-Yenisey alfabesinde (Recebli, 2009: 45)

birbirine bitişik biçimde çekilmiş üçgen resimleri var. Orhun-Yenisey alfabesinde "k", "u" sessiz harfını bildirir.

1-Qumluk (Halilov, 2013); 2-çuvaldarlar boyunun damgası, 6- karabölükler boyunun damgası (Halilov, 2009); 3-4-Şumer Elam işareti (Bilimirzeyev, 2011: 191); 5- Bolgaristan kayüüstü resmi (Yengi, Tuncay, 2013).

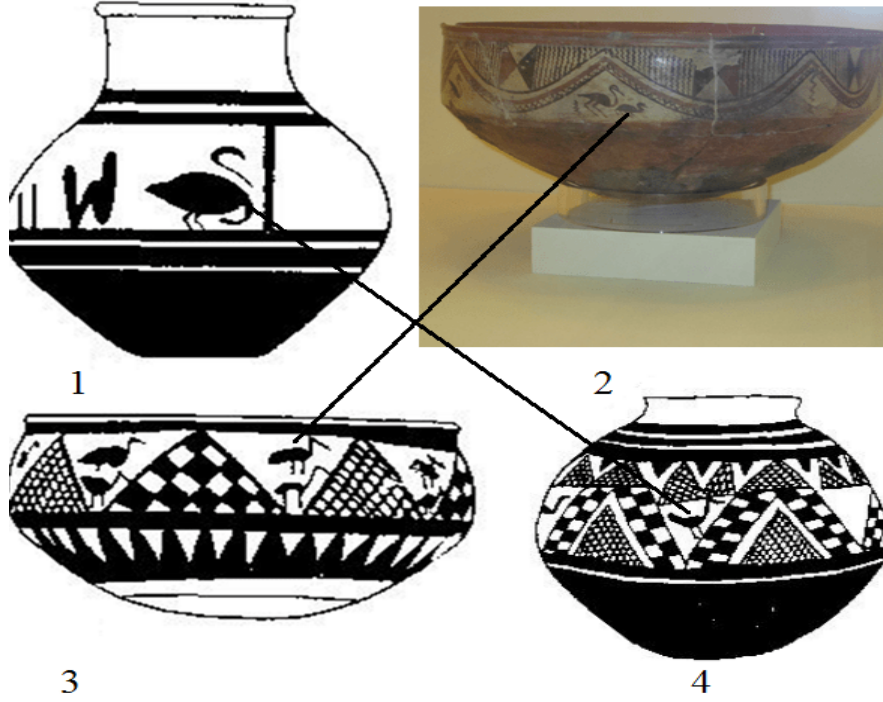
Tablo IV.

(1,2-II Kültepe (Seidov 2002; 3, 4- Yanıktepe (Kuşnaryeva, Çubinaşvili, 1970); 5-Amiranisqora (Doğu Gürcistan) (Kuşnareva., Markovin , 1994));6-İğdir boyunun dağası, 7- Avanı boyunun damgası, 8-Kızık boyunun damgası, 9-Yazır boyunun damgası (Ebülğazi, 1974); 10-Bolkaristan

(Yengi, Tuncay, 2013); 11-Gemikaya (Müseyibli, 2004); 12-Üregilerin damgası, 14-Begdilli boyunun damgası, (Halilov, 2009); 13-Şumer işareti (Bilimirzeyev, 2011).

Tablo V. “S” biçimli desenlerin benzerleri.

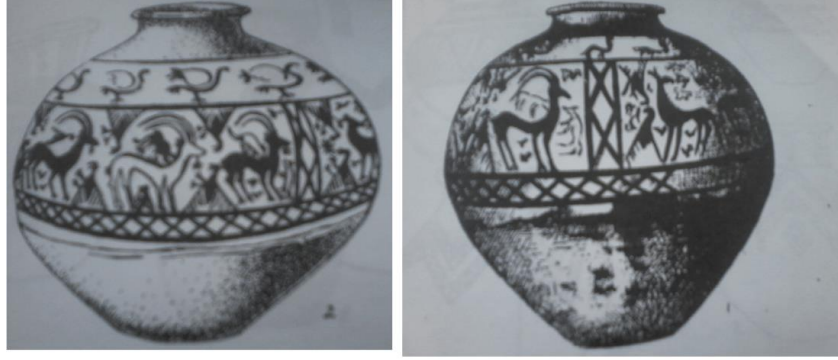

1-Kızılburun (Aliyev, 1977); 2-Doğu Anadolu (Erzurum Muzesi);

3, 4-Göytepe (Kuşnaryeva, Markovin1994)

Tablo VI.

Şahtahtıdan bulunmuş Son Tunç çağına ait kil kapların üzerinde keçi, at, kurt gibi hayvanların resimlerinden oluşan karmaşık kompozisyonlu resim çekilmiştir (tab. VII, 1, 2) (Aliyev, 1977, tab.4, 7; Aqayev, 2002, tab. XII, 1). Her iki grup görüntü yakın benzeri şimdilik Güney Kafkasya'nın aynı çağa ait olan yapılarında bulunmamıştır. Gamikaya (Bahşeliyev, 2004: 98; Aliyev, 1992: 25-30; Aliyev, 2005: 72-74; Müseyibli, 2004: 89; Bahşeliyev, 2002: 43-45), Gobustan (Farecov, 2009: 150), Yaycı (Aliyev, 1991: 288) Şahtahtı (Abibullayev, 1961: 27-36), Torpaqala (Rzayev, 1992: 77), Haçakaya (Halilov, 2008: 54-62) ve s. seramiklerinde, Hocalı-Gedebey kültürüne ait tunç kemerlerin (Halilov, 1962: 70) üzerinde bu tip resimler çekilmiştir. Azerbaycanla yanı sıra Mezopotamiya'dan Orta Asya, Karadeniz kıyılarına kadar geniş bir alanda da bu tip resimler yaygındır (Flitner 1958: 126).

1

2

Şahtahtı nekropolü (1-Aliyev, 1977; 2-Aqayev, 2002)

Tablo VII.

Yapılan araştırma sırasında bu tür resimlerin insanların ekonomik hayatı ile yanısıra dini-ideolojik görüşleri, mitolojik düşünce tarzı ile bağlantılı oluşturdu bilinmektedir. Düşüncemizi kanıtlamak için kaynaklara baktığımızda görürüz ki, onqon-kuş, keçi motifi dünyanın bir çok bölgelerindeki arkeolojik kültürlerde yaygındır. Kars-Kağızman Geyiklitepede vb. eski yerleşim yerlerindeki resimleri (Necati, 2010: 6-7). Ortadoğu'nun M.Ö. IV binyılın sonu-III binyılın öncesine ait tasviri sanat örneklerini (Munçayev, 2001: 111, 116). Suz A yerleşiminin M.Ö. IV binyılın ikinci yarısına ait mühürlerini (Çayld, 1956: 35) buna örnek göstermek olasıdır. Humayla ilgili bir çok efsane ve rivayetleri düşüncemize örnek göstermek olasıdır. Humay adına ilk kez Gültekin abidesinde, daha sonra ise Tonyuqda rastlanmıştır (Tantekin, 2004: 113-114). Araştırmacılarından bir grubu her oğuz soy ve boyunun ayrıca kuş ongunu olduğunu belirtmişlerdir (Naki, 2011: 54-60). B. Ögel onqonları boy ve soylar üzere qruplaşdırarkən Çəbni-Şunqarı Humay biçiminde göstermiştir (Ögel, 1989: 365). Tuvalılar aile ocağı ile ilgili törende başı sarı keçini (Seyidov, 1994: 16, 162). Altaylar çocuğun kötü ruhlardan korunmasında (Seyidov, 1969: 89) dağ keçisinin kemiğini kullanmışlardır.

SONUÇ

Nahçıvan`ın Orta ve Son Tunç ağı seramikçilik sanatıyla bağlı yapılan araştırma sırasında şunu söyleyebiliriz: Orta ve Son Tunç çağı`nda Nahçıvan'da seramik sanatı uzmanlaşmış üretim alanı olmuştur. Seramikçiliğin gelişimi sırasında kilden yapılan ürünlerin kalitesinin yanısıra desenleme motifi de artmıştır. Seramiklerin süslemesinde kullanılan desenler insanların dini-ideolojik görüşlerinin yanısıra sanatkarlık yeteneğiyle bağlı olmuştur. Desenlerde yerel özelliklerin yanısıra, diğer kültürlerle de benzerlik oluşturmaktadır. Süslemede yerel desenlerle yanısıra, diğer kültürlerle benzer özelliklerin bulunması farklı bölge insanların maddi ve manavi kültürlerinde benzerliğin olduğunu, her bir desenin derin bir anlamı olduğunu kanıtlamaktadır.. Damga olarak kullanılan desenlerin benzerleri daha çok prototürk kültürünün yaygın olduğu toprakları kapsamıştır. Kil kablara yanısıra Son Tunç çağı yerleşimlerden insan figürlünün bulunması Nahçıvanda heykeltraşlığın tarihine dair arkeoloji bulgularından olup, seramikçilerin bu alanda da belli yeteneğinin olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Aliyev V.H. (1977) Azerbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyyeti. Bakü, Elm, 163 s.
- Aliyev V.H. (1991) Kultura eposi sredney bronzi Azerbaydjana, Baku, Elm, 256 s.
- Aliyev V.H. (1992) Gemikaya abidesi. Bakü, Azernesr, 79 s.
- Aliyev V. H. (2005) Gamikaya. Bakü, Ebilov, Zeynalov ve oğulları, 148 s.
- Aliyev V.H., Mammadov A.E. (2011) II Kültepede yeni tedqiqatlar (2010-cu il), Azerbaycanda arkeoloji tedqiqatlar- 2010, Bakü, s. 126-135.
- Abibullayev O.A.(1982) Eneolit i bronza na territorii Naxçivanskoy ASSR, Baku, Elm, 314 s.
- Avşarova İ. (2014) Azerbaycan tayfalarının ibtidai icma dövrü inanclarında semantik mena daşıyan naxış ve işareler, Azebaycan arxeologiyası ve etnoqrafiyasının aktual problemleri, Bakü, s. 85-98.c.
- Bahşeliyev V.B. (2002) Gemikaya resimlerinin poetikası. Bakü, Bilim, 128 s.
- Bahşeliyev V.B. (2004) Nahçıvanın qedim tayfalarının maneви medeniyyeti. Bakü, Elm, 320 s.
- Brown T.B. (1951) Excavations in Turkey, 1948. Jon Murray Albemarle Street, w.XIX, London, p. 21-22.

- Halilov B. Mahmud Kaşğarının (2009) “Divani lüğət-it-türk” eserinde etnonimlər, Bakü, Garisma MMC, 110 s.
- Halilov T.F. (2008) “Yuxarı Gilançay vadisindən tapılan yeni qayaüstü təsvirler” . Azərbaycan arkeologiyası və etnoqrafiyası, Bakü, Nafta-Press, №2, s. 54-62.
- Halilov C.E. (1962) Azərbaycandan tapılmış tunc kemerlər. AMM, IV c, Bakü, Az. SSR EA, s. 68-108
- Hamilin C. (1977) The early Second Millennium carbon assemble age of Dinka Tepe. Iran, p. 125-153.
- Çilingiroğlu A. (1990) Van-Urmiye Boyalıları Işığında Degerlendirilmesi. Türk Tarih Kongresi, X, s. 169-173.
- Çilingiroğlu A. (1990) Gaziantep Müzesindeki Van-Urmiye Boyalıları. Ege Universitesi Arkeoloj ve Sanat Tarihi Dergisi, B c, s. 25-44.
- Ebulgazi B.H. Şecereyi-Terakime (Türkmenlerin soy kitabı) (2002) Bakü, Azərbaycan Milli Ansiklopedisi, 145 s.
- Farecov N.M. (2009) Azərbaycanın Kayaüstü incasanatı, Bakü, Azpoliqraf, 384 s.
- Flitner 1958: 126
- Eilimirzeyev A. N. (2011) Erken Elam cemiyyəti: iqtisadi-siyasi münasibetlər və yazı tarixi (e.a. IV-III minlliklər), Bakü, 264 s.
- Eneolit SSR (1982) Seriya Arxeoloqiya SSSR, Moskva, 360 s.
- Edwards M.R. (1981) The Pottery of Havtavan Tepe VI B (Urmia Ware), İran, w. KIK, s. 101-140.
- Kâşgarlı Mahmud (2011) Divanü Lügat-it Türk, (çeviren: Besim Atalay) Türk Dil Kurumu Yayınları: 1036, Ankara, 1972 s.
- Kuşnareva K.X., Markovin V.İ. (1994) Epoxi bronzı Kavkaza i Sredney Azii. Ranya i Srednya Bronzı Kafkaza (Oçerednoy tom mnoqotomnoqo fundamentalnoqo izdaniya po arxeoloqii), Moskova, Nauka, 384 s.
- Kuftin B.A. (1941) Arxeoloqiçeskiye raskopki v Trialetti. Tblisi, 492 s.
- Qurbanov, A. (2003) Damğalar, remzler, menimsemeler. Bakü, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Merkezi, 327 c.
- Müseybli N.E. (2004) Gemikaya, Bakü, Çaşoğlu, 320 s.
- MEGEP (Mesleki eğitim ve öğretim sisteminin güçlendirilmesi projesi) (2008) Seramik ve cam şekillendirme antik form şekillendirme, Ankara, 56 s.

- Mifi narodov mira (1991) Ençklopediya, n. I, Moskva 199 s.
- Munçayev R.M., Merpert N.Y., Amirov Ş.N.(2001) Tel Xazna I, Rossiyskaya arxeoloqiya, Moskva, Nauka, s. 109-118.
- Naki T. (2011) Türk masalları. İstanbul, Bilge kültür sanat, 208 s.
- Necati Sümer (2016) Dinsel Ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan. JASS, International Journal of Social Science, s. 275-288.
- Okladnikov A.P., Okladnikova E., A., Zaporojiskaya B.D., Skorinina E.A. (1981) Petroqlifi Çankirkölya, Novosibirsk, 145 s.
- Okladnikova E., A. (1981) Petroqlifi Sredney Katuni, Novosibirsk, 111 s.
- Ögel B. (1989) Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 644 s.
- Recebli E. (2009) Eski türk yazısı anıtları, C I. Bakü.
- Rzayev N.İ. (1992) Ecdadların izi ile". Bakü, Azərneşr, 103 s.
- Seyidov A.Q., Bahşeliyev V.B. (2002) Nahacirde arkeoloji araştırmalar. Bakü, İqtisad Unversitesi, 201 s.
- Seyidov M.M. (1969) Azərbaycan halqının soykökünü düşünerken. Bakü, Yazıçı, 1969, 496 s.
- Seyidov M.M. (1994) Qam-Şaman ve onun kaynaqlarına ümumi bakiş. Bakü, Ganclik, 232 s.
- Tekin T. (2010) Orhon Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları 540, Ankara, 130 s.
- Tantekin H. Sihirli masalların onqon ve esatiri suretleri. Bakü, Şirvanneşr, 2004, 138 s.
- Yeviskov B.B. (1988) Mifoloqiya kitayskoq neolita. Hj materialam raspisey na keramike kulturu yanşua. Novosibirsk, Nauka, 128 s.
- Yengi M. R., Bextiyar T. (2013) Kür-Araz medəniyyəti və türk damğaları: Damğadan yazıya keçid, Bakü, Elm, 83 s.
- Zaxarov A., A. (1927) Xetskaya keramika Boğazköya i nekatoriye zakafkazskiyeye paraleli. İzvestiya obşestva Obsledovaniye i izuçeniye Azerbaydjana, № 5, Ы. 114-152.